

Dedinské sídla – ich sociálne problémy a rozvojové možnosti

P. Gajdoš: Rural Settlements – Their Social Problems and Development Possibilities. Život. Prostr., Vol. 32, No. 3, 122–126, 1998.

The article deals with social problems of Slovak villages, their development disposition and actual possibilities. It points at compound development reminiscences influencing the development strategy of the village. The needs and conditions of revitalisation of rural settlements are discussed as an important component of modernisation of the Slovak society and solution of its social-spatial problems.

Temporal and spatial development linkages of the present problems of villages are analysed. At the same time the attention is directed to socio-demographic, socio-economic, cultural and civilisation problems and their impacts on social and dwelling environment of rural settlements. The possibilities of their solution are outlined. Revitalisation activities in villages within the modernisation frame should result in improvement of life conditions, development suppositions, but also restoration of the their position in nation, settlement structure and territorial development of Slovakia.

Dedinské sídla predstavujú sídelný typ, ktorého vývoj zaznamenal za relatívne krátke obdobie radikálne a zásadné zmeny a ktorý sa vyprofiloval ako jeden z najproblémovjších v priestorovom rozvoji Slovenska. Preto problematika dedinských sídel, ich revitalizácie a modernizácie, zmeny ich rozvojových dispozícií a celkovej vývojovej trajektórie patrí v súčasnosti medzi najaktuálnejšie.

Problémovú situáciu súčasnej dediny, jej rozsah a hĺbku, ako i mieru zasiahnutia jej podstaty, najmä sociálnej, nemožno pochopiť bez poznania širších časových a priestorových vývojových súvislostí, najmä však dôsledkov industrializačného, urbanizačného a nasledujúcich vývojových procesov.

Industriálna urbanizácia zásadne ovplyvnila kvality sídelného, sociálneho i životného prostredia dediny. Popri nesporne pozitívnych zmenách v sídelnom prostredí a sídelných podmienkach dediny, mala však i negatívne dôsledky, deformovala jej vývoj v oblasti demografickej, sociálnej, kultúrnej, ekonomickej i ekologickej. Viedla dedinu do sídelnej krízy s prejavmi sociálneho, hospodárskeho i kultúrneho úpadku, stagnácie či aspoň redukcie rozvojových predpokladov. Viedla k vynútenej migrácii dedinského obyvateľstva (najmä mladých ľudí,

mladých rodín a vôbec produktívneho obyvateľstva) do miest v rozsahu, ktorý nadobudol charakter vyľudňovania, v niektorých kategóriách dedinských sídel dokonca až odumierania. Dôsledkom toho bolo znižovanie využiteľnosti existujúceho bytového fondu, strata prirodzenej sociodemografickej a profesnej základne pre prácu v poľnohospodárstve či iných aktivitách obce a jej blízkeho okolia, strata hospodárskych funkcií, chátranie ešte obývaniaschopného bytového fondu a zariadení sociálnej infraštruktúry, zhoršovanie kvality životných podmienok, ale i sociálneho prostredia atď.

Špecifickú, avšak mimoriadne významnú sociálnu oblasť, zasiahli najmä zásadné dôsledky zneváženia dediny a všetkého dedinského ako čohosi menejcenného, prežitého, nemoderného, čo treba nahradiť novými hodnotami, vzormi. Prejavom toho bola strata hrdosti občanov na svoju obec, ale i identifikácie s ňou, jej kultúrou, sociálnym prostredím atď. Bolo to spojené s vnútením mestských vzorov a ich prenosom do architektúry a prostredia, ale i spôsobu života dediny. Druhým faktorom bola stredisková sústava osídlenia, ktorá cieľavedome zastavila reprodukčnú kontinuitu (sociálnu, demografickú, kultúrnu, hospodársku, bytovú, priestorovú atď.) veľkej časti dedinských sídel a výrazne po-

značila civilizačnú úroveň ich životných podmienok, a tým aj dlhodobo ovplyvnila ich rozvojové možnosti i sídelnú atraktivitu.

Vývojové problémy dedinských sídel

Problémy, s ktorými dedinské sídla vstúpili do transformačného procesu, sú rozsiahle, hlboké a mnohdimenzionálne. Ide o problémy nové i o problémy, ktoré sú reminiscenciami na predchádzajúce obdobie a transformácia ich vyhrtila a sprehľadnila tak v sociálnom, ako aj sídelnom prostredí dediny. Sú to jednak, a predovšetkým, problémy jej sociálneho (ľudského) potenciálu, ale aj problémy kultúrne, ekonomické, ekologické, civilizačné, bytové, zdravotnícke, vzdelávacie atď. Dedinské sídla tvoria však sídelný typ, ktorý je vnútorne dosť polarizovaný. Na jednej strane sú obce, ktorým sa darí a majú dobré predpoklady rozvoja, väčšinu však tvoria dedinské sídla, ktoré boli v doterajšom vývoji spoločnosti využité a potom odsunuté do marginálnej sféry záujmu a v súčasnosti už často nemajú dosť vlastných síl zastaviť degeneráciu a pokúsiť sa o zvrátenie vývojového smerovania, resp. o riešenie systémovo prepletených podmienok a vytvorenie si primerane kvalitných životných podmienok. Majú však mnoho spoločných problémov, najmä sociálnych.

Pri indikácii ťažiskových problémov dedinských sídel v súčasnosti čoraz výraznejšie vystupujú do popredia problémy sociálne. Ich význam a rozsah sa dostáva do špecifickej pozície v súvislosti s prenosom kompetencií na obce, teda s presúvaním riešenia problémov a zabezpečovaním rozvoja predovšetkým vlastnými zdrojmi a potenciálmi. Tu všade je pozícia sociálneho (ľudského) potenciálu, jeho kvality, schopností i aktivity jednou z najvýznamnejších. Má totiž väzby i na ostatné oblasti existencie i rozvoja obce, ktoré buď aktivizuje a zapája do rozvoja, alebo to nedokáže.

Medzi problémy sociálne, resp. s výraznou sociálnou dimenziou, ktoré sa na dedine vypuklejšie objavujú, patria najmä problémy sociodemografické, sociálno-psychologické, kultúrne, socioekonomické, pracovné i civilizačné, problémy v oblasti zdravotníctva, bývania, ale aj prostredia a výrazu obce.

Tieto sociálne problémy sa zvyčajne iba zriedkavo vyskytujú izolovane, najčastejšie sa vzájomne dopĺňajú, resp. podmieňujú, takže v sídelnej realite ich zvyčajne nachádzame spolu, čo iba prehľbuje sociálnu, ale aj rozvojovú depriváciu takýchto sídel. Všimnime si niektoré z týchto problémov.

● Sociálno-demografické problémy

Ide o jeden z výraznejších problémov dediny, ktorý

prestupuje a negatívne ovplyvňuje väčšinu oblastí života i rozvojových možností dediny. Vidiecke sídla disponujú zvyčajne nepriaznivou vekovou, ekonomickou a vzdelanostnou štruktúrou i celkovou kvalitou ľudského potenciálu. Značná časť z nich sa nachádza v zložitej sociodemografickej regresii, s vysokým zastúpením poproduktívneho obyvateľstva a celkovo nepriradenou demografickou štruktúrou. Vytvára to zložitú situáciu pre reprodukciu miestneho spoločenstva a zabezpečovanie jeho sídelných podmienok. Vývoj v tejto oblasti smeruje k poklesu počtu obyvateľov, ako i zhoršeniu ich vekovej skladby.

● Sociálno-kultúrne problémy

Zhoršovanie sociálnej klímy sa v súčasnosti na dedine pociťuje ako jeden z najvýraznejších problémov. Na dedine vždy bola v tejto oblasti priaznivá situácia, preto sa súčasné výrazné zhoršenie pociťuje tak ťažko a tak intenzívne. Komplikujú sa vzťahy medzi ľuďmi, pričom zdroje zhoršovania medziľudských vzťahov sú rôznorodé. K najvýznamnejším a najproblémovjším patria majetkovo-právne nejasnosti dedenia (či delenia) majetku (najmä pôdy) v rámci prebiehajúcich reštitúcií, ale i postupná sociálna diferenciacia a prehľbujúci sa nezaujem obyvateľov o problémy obce. So zhoršovaním sociálnych podmienok, ako i výraznejších prejavov nezamestnanosti, začína sa aj na dedine postupne rozširovať kriminalita.

Medzi významné súvislosti vývoja sociokultúrnej sféry patrí strata identity s obcou a ťažkosť s jej opätovným budovaním. V predchádzajúcom období sa na tejto strate identity veľmi systematicky pracovalo. Považovanie a prezentovanie dediny a dedinských hodnôt či spôsobu života za čosi podradné, čo treba prekonať a nahradiť modernými mestskými vzormi, zanechalo keď už nie hlboké stopy, tak určité značné zmätky, ktorý zasahuje aj súčasné generácie obyvateľov vidieka. Rozvoj dediny je proces, v ktorom má svoje miesto aj tradícia, zveľadená a obohatená súčasnými ľudskými hodnotami dedinského spoločenstva. Preto renesancia dediny a jej spoločenstva by mala byť v našich podmienkach aj renesanciou kontinuity miestnej kultúry.

● Ekonomické a zamestnanecké problémy

Situáciu na dedine charakterizuje aj celý rad problémov, ktoré majú ekonomické pozadie, medzi ne patrí najmä zlá ekonomická situácia, nedostatok finančných zdrojov na kultiváciu prostredia, na dobudovanie chýbajúcich infraštruktúr a zvyšovanie základného štandardu životných podmienok.

Zložitá hospodárska situácia je ústredným problémom, s ňou sa spájajú aj zložitosti v hospodárskej zá-

kladni dedinských sídel, isté problémy poľnohospodárstva, nízka aktivita občanov v zapájaní sa do podnikateľských aktivít, ako i nízka aktivita sociálnych a hospodárskych subjektov a vstup podnikateľov do rozvoja obce. Miera nezamestnanosti v obciach je značne diferencovaná, ale veľká väčšina z nich (najmä v problémových regiónoch) má nezamestnanosť pomerne vysokú. Čoraz častejšie sa objavujú obce, kde je väčšina ekonomicky aktívneho obyvateľstva nezamestnaná, formujú sa dokonca celé oblasti takýchto sídel. Pretrváva značná ekonomická závislosť obcí od štátom realizovaného prerozdeľovacieho procesu a od štátneho rozpočtu. I tu však existujú medzi jednotlivými obcami značné rozdiely.

● Problémy v sídelných podmienkach

Nedobudovanosť infraštruktúry je jednou z najkritickejších oblastí dedinských sídel. Tu je zaostávanie dediny značné. Situácia je problematická, dedina zaostáva za civilizačným štandardom, čo je často zdrojom nízkej atraktívnosti bývania. Rozsah existujúcich problémov je veľký, ale ich ťažisko spočíva predovšetkým v nedobudovanej infraštruktúre. Týka sa to jednak nedostatočnej sociálnej vybavenosti, komplikujúcej najmä spoločenské, kultúrne a športové vyžitie, tak i problémov s budovaním najzákladnejšej technickej infraštruktúry v obci (voda, plyn, komunálny odpad). Je to aj bariéra rýchlejšieho rozvoja agroturistiky, vidieckej turistiky i významný motív odchodu mladých ľudí z dediny. Situáciu na dedine charakterizuje tiež nevyužívanie existujúcich zariadení občianskej vybavenosti, resp. premena ich funkcie na výrobnú, pričom značná časť týchto objektov chátra. Dobudovanie a modernizácia infraštruktúry je nevyhnutnou podmienkou revitalizácie a modernizácie dediny.

Bývanie a jeho pozícia v revitalizácii dedinských sídel

Predovšetkým na vidieku je situovaný neobývaný bytový fond a jeho rozsah sa nedarí redukovať, skôr naopak. Vzhľadom na charakter a rozsah problémov väčšiny dedinských sídel je to pochopiteľné a ani samotné obce často nerobia všetko preto, aby sa tento fond, ešte prevažne obývaniaschopný, efektívnejšie využíval.

Napriek hlbokému útlmu bytovej výstavby na Slovensku, na vidieku sa predsa len stavia, i keď v oveľa menšej miere ako ešte v nedávnej minulosti. Veľká väčšina v súčasnosti dokončovaných bytov sa nachádza na dedine.

V poslednom období sa objavujú nové prvky vo vývoji bývania na dedine. U niektorých sociálnych či socio-profesných skupín mestského obyvateľstva rastie záujem o bývanie na vidieku. Objavuje sa rast preferencií bývania v rodinných domoch a menších sídlach v príjemnejšom, sociálne prehľadnejšom a bezpečnejšom prostredí.

Sídelné podmienky v mnohých obciach sa i vo väzbe na bývanie výrazne skvalitnili, a to najmä pokiaľ ide o technickú infraštruktúru (najmä vodovod, plyn, káblu TV atď.). Obce tak vytvárajú popri svojich nesporných a neprehliadnuteľných sociálnych kvalitách, resp. kvalitách svojho sociálneho i ekologického prostredia, vhodné podmienky na dobré bývanie. Latentné dispozície dediny sa začínajú aktivizovať. Netýka sa to však všetkých vidieckych sídel, platí tu výrazná selekcia. Zatiaľ sa to týka iba malého množstva dedinských sídel, najmä tých, ktoré sa nachádzajú v zázemí väčších miest, ležiacich na hlavných komunikačných fahoch, resp. dobre dostupných z miest. Často tu vystupuje i faktor prítomnosti či neprítomnosti problémových sociálnych skupín.

Potreba riešiť problémy a rozvojové predpoklady dediny

I napriek všetkým uvedeným problémom a vývojovým deformáciám majú dedinské sídla, ich potenciál a krajinné priestory i v súčasnosti nezastupiteľné miesto v rozvoji Slovenska. Jednak preto, že predstavujú 95 % všetkých sídel, že tu žije takmer polovica obyvateľov SR, ale tiež preto, že dedinské sídla predstavujú neprehliadnuteľné hodnoty a kvality sociálno-kultúrne, ekonomické, životného i obytného prostredia atď. Predstavujú bohaté a nenahraditeľné kultúrne, historické, sociálne i architektonicko-urbanistické dedičstvo a aby sa toto zachovalo, resp. rozvíjalo, dedina musí byť obývaná. Vzhľadom na súčasnú zložitú situáciu je potrebné vytvoriť komplex predpokladov na zlepšenie životných podmienok. Špecifický dôraz treba klásť na proces sebauvedomovania si sídla a sídelného spoločenstva, ako základných subjektov obnovy a rozvoja dediny.

Ide teda o vytvorenie istých hospodárskych, sociálnych a kultúrnych základov, na ktorých by bolo možné postaviť i dosiahnuť komplexnejšiu revitalizáciu dediny. Ide aj o zlepšenie podmienok nadsídelnej kooperácie a začleňovania dedinských sídel do regionálnych a nadregionálnych vzťahov.

Základným predpokladom obnovy a rozvoja dediny je aktivizácia jej vnútorných rozvojových zdrojov, jednotlivých potenciálov, predovšetkým však sociálneho. Je zrejme, že riešenie existujúcich problémov, ako

i zrýchlenie rozvoja dediny sa nedá uskutočniť bez rozvoja občianskej, spoločensko-kultúrnej i pracovnej iniciatívy a aktivity obyvateľov a samosprávnych orgánov, bez upevňovania a prehlbovania postavenia občana a sídelného spoločenstva ako základných subjektov rozvoja obce, ako skutočných hospodárov zainteresovaných na zveľaďovaní podmienok svojho života, bez primeranej sociálno-kultúrnej identifikácie obyvateľov s obcou, bez čo najširšej participácie obyvateľov na živote a rozvoji obce, bez snahy o zosúlaďovanie potrieb a záujmov sídelných subjektov so záujmami obce.

Zmeny by teda mali smerovať k vytváraniu predpokladov na priebeh takých spoločensko-kultúrnych procesov, ktoré dokážu aktivizovať reálne i latentné vnútorné zdroje sídla. Tu je významným faktorom posilňovanie svojbytnosti a samostatnosti obcí, i keď dôsledky sú zatiaľ pozitívne i negatívne. Pre menšie obce to vytvára možnosti lepšie formulovať miestne záujmy, zodpovedajúce podmienkam života obyvateľov podstatne zreteľnejšie ako doteraz. Umožňuje výraznejšie formovanie vedomia lokálnej identity, a teda i priaznivejšie predpoklady na sociálnu participáciu občanov, priblíženie samosprávy k občanom atď. Na druhej strane sa do istej miery skomplikovala situácia týchto obcí vzhľadom na možnosti presadzovania miestnych záujmov, zabezpečovanie finančne náročnejších akcií, ale i výber schopných ľudí do orgánov miestnej samosprávy.

Významný je i špecifický sociálny a kultúrny kontext obnovy dediny. Dedina je živý sociálny organizmus s rôznou mierou otvorenosti či uzavretosti, aktivity a životaschopnosti, svojbytnosti a odolnosti, napr. i proti včleňovaniu cudzích prvkov do prostredia atď. Zneistenie a postavenie dediny do pozície čohosi zaostalého, čo treba meniť, prispôbovať obrazu mesta, treba zastaviť a naopak, poukazovať na pozitíva a prednosti života na dedine. To by mala byť oblasť, cez ktorú sa bude cieľavedome nadväzovať na prerušenú kultúrnu kontinuitu vývoja dediny, aby to malo svoj odraz v myslení i konaní ľudí a prejavovalo sa v zvyšovaní zodpovednosti obyvateľov za sídlo, kvalitu podmienok života i kvalitu výrazu jeho prostredia.

Kultivácia prostredia dediny, to nie je len kultivácia vlastného obytného prostredia, ale aj sociálnych štruktúrnych aspektov a vzťahov na prostredie sídla a krajiny. Je to tiež kultivácia sociálnej sféry, ktorá predovšetkým rozhoduje o sociálnej klíme obce, a tá môže byť významným motívom prisťahovania sa, rozhoduje i o záujme obce o svoj výzor, stav prostredia a rozvoj.

Možnosť bývať na dedine je zároveň aj právom človeka uplatniť svoju voľbu pri výbere sídla, prostredia, domu, v ktorom by chcel bývať. Dedina a dedinské bývanie vytvára, resp. malo by dotvárať toto spektrum

ponuky miesta života. Najmä pokiaľ ide o sociálne, kultúrne i environmentálne kvality vytvára dedinské prostredie predpoklady, ktoré mesto zabezpečiť či poskytnúť nemôže. Navyiac, čoraz výraznejšie musíme akceptovať skutočnosť, že toto prostredie je v súčasnosti značne vhodnejšie či priaznivejšie pre pokojný život aj z hľadiska bezpečnosti.

Dedina v kontexte jej revitalizačných možností a modernizačných procesov

S dezintegračnými a decentralizačnými trendmi a posilňovaním a presúvaním právomocí na lokálnu a regionálnu úroveň výrazne vzrástla možnosť i potreba revitalizačných aktivít v málorozvinutých sídlach či regiónoch. Týka sa to najmä dedinských sídel.

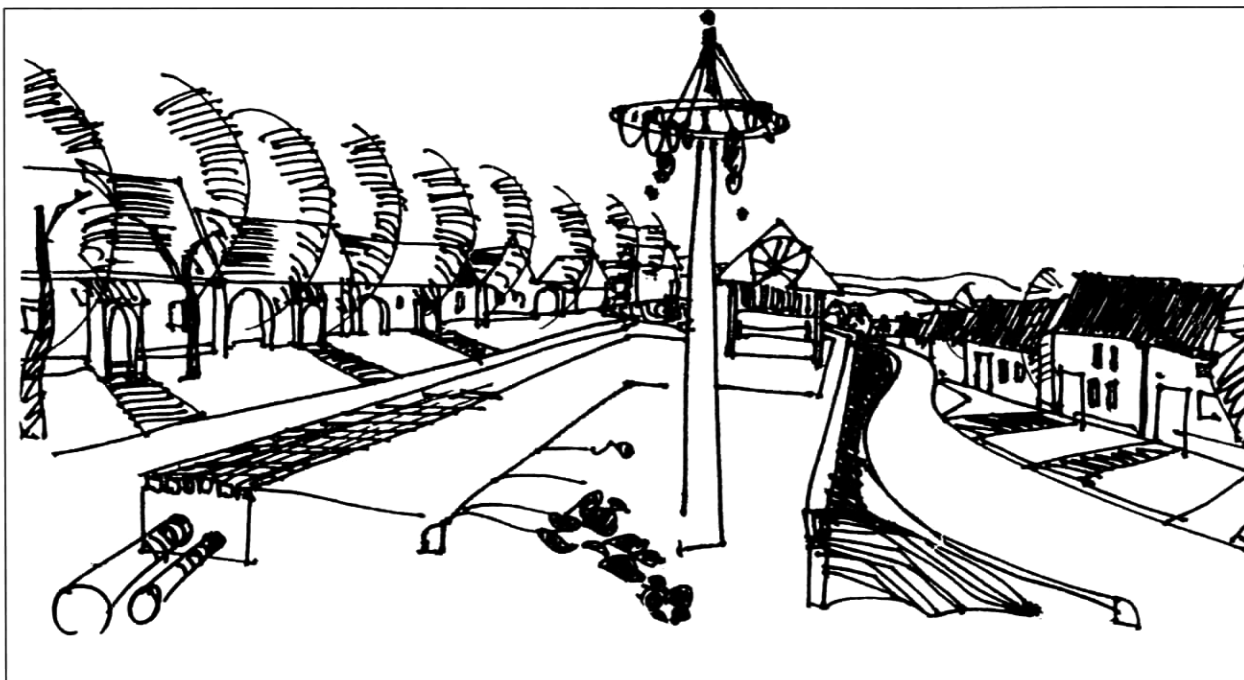
Riešeniu problémov dediny, jej revitalizácii sa začína venovať istá pozornosť. Zatiaľ však nejde o komplexnejšie a systémovjšie riešenie i keď je zjavné, že obchádzať tento problém sa nedá, a to najmä v kontexte modernizácie spoločnosti, ktorá bez modernizácie života i prostredia dediny nemôže byť úplná.

Ani problematika sídelného či priestorového rozvoja SR nemôže byť úspešná bez vyriešenia problémov dediny. Modernizácia by mala nielen prinavrátiť dedine dôstojné miesto v spoločnosti, sídelnej štruktúre i v sídelnom rozvoji, ale mala by pomôcť pri riešení zásadných sociálnych, demografických, ekonomických a civilizačných problémov, s ktorými bol doterajší vývoj dediny spojený. Treba hľadať cesty ako dedinu sociálne, demograficky i hospodársky revitalizovať, ako obnoviť a využiť jej tradičné hodnoty a prednosti. Najmä aktivizovaním miestnych zdrojov a potenciálov (najmä sociálneho) urýchliť revitalizačné a modernizačné procesy v dedinských sídlach.

Riešenie problémov dediny v modernizačných procesoch spoločnosti je nevyhnutné, a to v celom kontinuu dedinských sídel, hlavne však v tých, ktoré sa dostali do zložitej sídelnej a sociálno-demografickej depresie a vlastnými silami nie sú už schopné zvrátiť tento nepriaznivý stav.

Bolo by vhodné a potrebné vytvoriť "Fond obnovy dediny", ktorý by práve problémovým obciam s nepriaznivými podmienkami rozvoja a nedostatkom finančných zdrojov pomohol vytvoriť predpoklady na dobudovanie základných sídelných podmienok.

V procese vývoja, ktorý prebiehal na našom vidieku, zanedbala sa predovšetkým modernizácia infraštruktúry. Sociálna a technická infraštruktúra sa podieľa na úrovni životných podmienok v sídlach, ale je to jedna z kritických oblastí našich dedín. Zaostávanie predstavuje značný dlh voči mnohým dedinám a znižuje aj ich

Budmerice (Malé Karpaty) – nový výraz obce na vínnej ceste (návrh M. Šarafín)

atraktívnosť pre trvalé bývanie. Zjavnejší modernizačný proces, a to najmä v zmysle civilizačnom a infraštruktúrnom, síce prebieha, avšak zo značným oneskorením a iba čiastočne a tiež iba v niektorých dedinských sídlach. Zabezpečenie tejto nevyhnutnej civilizačnej kvality prostredia naráža na nedostatok financií, ale i na malú aktivitu sociálnych a hospodárskych subjektov, ako aj nízke zastúpenie podnikateľskej vrstvy. Tu musí byť pomoc štátu, regiónov i rozvinutejších obcí výraznejšia ako doteraz. Princíp subsidiarity, solidarity i medzi sídlami musí fungovať, ak sa majú problémy obcí, ktoré prechádzajú do ich plnej kompetencie, riešiť, a to v prijateľnom časovom horizonte.

S transformáciou spoločnosti boli vo všeobecnosti spojené značné očakávania. Doterajšie efekty, najmä v sociálno-priestorovej a územnej transformácii Slovenska, v riešení nerovnováh a konfliktných zauzlení, sú zatiaľ značne problematické. Sme svedkami toho, že vývojová marginalita niektorých sídel či území sa ešte viac prehľbuje. Pritom dedina a dedinské sídla sú ťažiskom tohto riešenia, keďže problémovosť je situovaná práve v nich.

V súčasnom období nejde iba o transformáciu ekono-

mickú, ale aj o prekonávanie deformácií minulého obdobia. Touto problematikou sa treba zaoberať zo širšieho celospoločenského hľadiska a pomôcť dedinským sídlam k aktivizácii ich vlastných potenciálov a zdrojov (princíp subsidiarity). Inak hrozí nebezpečenstvo prehľbovania celkových rozdielov nielen medzi mestom a dedinou, ale i medzi dedinskými sídlami do takej miery, že by boli ohrozené základné životné a civilizačné podmienky tamojších spoločenstiev. Pritom riešenie problémov dediny je súčasne riešením i problémov mesta. Preto bude vyžadovať riešenie narušenia rovnovážneho vývoja sídelnej sústavy v celom kontinuu mesta a dediny.

Najmä vzhľadom na potrebu zabezpečovania vyváženého a trvalo udržateľného sociálno-ekonomického rozvoja regiónov a sídel je zrejmé, že bude treba aplikovať špecifický prístup a podporovať zaostalejšie regióny, resp. sídla s horšími východiskovými podmienkami, ťažšie sa adaptujúcimi na novú situáciu a rozvojové trendy.

PhDr. Peter Gajdoš, CSc. (1950), vedecký pracovník. Sociologický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava. E-mail: socupega@savba.sk.